

WOJCIECH MATERSKI

Instytut Studiów Politycznych PAN

ORCID: 0000-0002-2040-362X

wmat@isppan.waw.pl

DEPORTACJE. MIĘDZY POLITYKĄ A ZBRODNIĄ¹

A b s t r a c t

Deportations. Between Politics and Crime

After the October Revolution of 1917 deportations became one of the major political instruments used by the Soviet regime. Initially, they were used against the so-called ‘class enemies’, in later years members of entire nations (nationalities) were affected. The direction of these deportations—and the organization of labor camps (since 1930 the Gulag which was a system of forced labor camps in the Soviet Union)—were adjusted depending on the economic needs of the country and the labor problems in its remote territories. Siberia, the Far East, Northern Russia, Kazakhstan, the Urals, and Central Asia were the main areas where the deportees were settled. The first mass deportations in Soviet Russia took place as early as 1918. Deportations were most intensive during the last months of the Second World War when entire ‘traitor nations’ were deported from the Caucasus. Additionally, after the collapse of the USSR, some ethnic and religious conflicts were settled through forced displacements. Unhappily enough, deportations are still an effective tool in the hands of politicians.

K e y w o r d s: ethnic cleansing, deportations, forced settlement, human rights, mass repressions, expatriations, Soviet crimes.

¹ Tekst wykładu wygłoszonego na międzynarodowej konferencji *Deportacje w Związku Sowieckim. Historia i Pamięć*, zorganizowanej przez Centrum Mieroszewskiego i Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa, 6 czerwca 2024 r.

Tekst niniejszy jest próbą zarysowania szerszej panoramy tematu, jego aspektów definicyjnych, historycznych, komparatystycznych czy współczesnych, egzemplifikowanych głównie odniesieniami do realiów rosyjskich/sowieckich, czerpanych z dokumentacji drukowanej i literatury przedmiotu.

Rozumienie pojęcia deportacje wydaje się oczywiste. Najogólniejsza definicja głosi, że jest to wydalenie zagrażającego bezpieczeństwu państwa cudzoziemca na podstawie decyzji administracyjnej bądź zesłanie w trybie przymusowym poza centra administracyjne czy też na peryferie państwa jakiejś grupy etnicznej, narodowej czy religijnej. Jest to więc kara, represja, najczęściej zaś akcja o charakterze politycznym – radykalne ograniczenie danej narodowości na danym terytorium, lub wzgląd strategiczny. W tym drugim aspekcie głównie celem zerwania/utrudnienia kontaktów mniejszości narodowej z zamieszkującymi po drugiej stronie granicy jej pobratymcami narodowymi, która to sytuacja utrudnia proces jej asymilacji oraz tworzy ze strony tej mniejszości potencjalne zagrożenie w wypadku konfliktu zbrojnego z sąsiednim państwem.

W literaturze historycznej najczęściej sprowadza się pojęcie deportacji do represji masowej, stosowanej przez państwo wobec własnych mniejszości narodowych bądź ludności terenów anektowanych. Stosuje się je wymiennie z kilkoma innymi terminami. Przykładowo, w literaturze anglosaskiej definiuje się deportacje jako przymusowe wydalenie z danego terytorium osoby lub grupy osób, rozumiane szerzej niż pojęcie „czystki etniczne”². W literaturze francuskiej termin „deportacje” jest utożsamiany z określeniem „ekspulsje” i definiowany jako działania zmierzające do nakłonienia bądź zmuszenia osoby lub grupy osób do opuszczenia terytorium państwa³. W literaturze niemieckiej dominuje definicja określająca deportacje jako migrację przymusową, czyli długotrwałe bądź dożywotnie wydalenie przestępców, przeciwników politycznych lub całych grup etnicznych do odległych obszarów lub poza granice państwa⁴.

W rosyjskiej definicji słownikowej termin *deportatsiia* [депортация] jest traktowany synonimicznie, na równi z pojęciami *izgnanie* [изгнание], *vudvorenje* [выдворение] czy *vysylka* [высылка], a *deportirovannye*

² Por. J.-M. Henckaerts, *Mass Expulsion in Modern International Law and Practice*, Martinus Nijhoff Publishers, Hague-Boston-London 1995, s. 5–6.

³ *Expulsion – Nom commun*, <https://www.lalanguefrancaise.com/dictionnaire/definition/expulsion> [dostęp: 18.04.2024].

⁴ *Abschiebungen*, <https://www.juraforum.de/lexikon/abschiebung> [dostęp: 18.04.2024].

[депортированные] z określeniami *ssyl'nye* [ссылные], *spetsposelentsy* [спецпоселенцы] czy *spetspereselentsy* [спецпереселенцы]. Zarazem w historiografii rosyjskiej różnicuje się pojęcie „deportacje”, wydzielając: deportacje totalne, deportacje represyjne, deportacje przymusowe, deportacje na kanwie narodowościowej, klasowej bądź religijnej oraz deportacje geopolityczne⁵. Użyte mniej czy bardziej zasadnie określenia nie zmieniają faktu, że represje nazywane masowymi deportacjami pozostają przestępstwem⁶. Obciążają system niezależnie od rutynowego sposobu ich motywowania interesem państwa⁷.

Termin deportacje prawdopodobnie pojawił się po raz pierwszy na przełomie XVII i XVIII wieku we francuskim prawodawstwie karnym⁸. Określał szczególny tryb wygnania osób niewygodnych politycznie, precyzując jego kierunek – do Gujany Francuskiej. Po upadku Komuny Paryskiej, w 1872 r. specjalna ustawa określiła tryb deportacji komunarów i przestępców recydywistów do Nowej Kaledonii. Oczywiście i wcześniej miały miejsce podobne akcje, choć nie określano ich jako deportacje. Najbardziej zbliżona charakterem do współczesnego rozumienia masowych deportacji była przeprowadzona przez Brytyjczyków w latach 1755–1758 akcja „Wielki kłopot” (*Grand Dérangement*), wymierzona w tzw. Akadyjczyków. Objęła ona ponad 11 tys. francuskojęzycznych mieszkańców Kanady siłą wywieziono na Malwinę; większość z nich w trakcie uwięzienia i transportu zmarła⁹.

W wypadku historii najnowszej Rosji, o masowych deportacjach najczęściej mówimy jako represji po polskich powstaniach narodowych, choć te na mniejszą skalę trwały przez cały czas niewoli. Jak ustalili historycy, w XIX wieku średnia roczna wywózka Polaków na

⁵ Por. Н.Ф. Бугай, *Защита состоялась, проблемы остаются*, „Приволжский научный вестник” 2014, nr 7, s. 123.

⁶ *Report of the Commission to the General Assembly on the Work of Its Forty-Eight Session*, „Yearbook of the International Law Commission”, United Nations Publications, New York 2000, https://legal.un.org/ilc/documentation/english/reports/a_51_10.pdf; J.-M. Henckaerts, *Mass Expulsion*, s. 97–109.

⁷ Autor nie podejmuje wątków ściśle prawnych fenomenu deportacji (masowych deportacji), tak w kontekście prawodawstw krajowych, jak i prawa międzynarodowego.

⁸ Aczkolwiek samo słowo, w zbliżonym znaczeniu – wydalenia z państwa zgodnie z prawem cudzoziemca lub własnego obywatela, użyto już wcześniej, pod koniec XVI wieku w tekście łacińskim. Por. *Origin of Deportation*, <https://www.dictionary.com/browse/deportation> [dostęp: 27.09.2024]. Natomiast działania, które współcześnie określamy jako masowe deportacje miały miejsce i w starożytnej Mezopotamii, i w Królestwach Izraela czy Judy.

⁹ R.G. LeBlanc (red.), *Du Grand Dérangement à la Déportation: Nouvelles perspectives historiques*, Chaire d'Études Acadiennes, Moncton 2005, s. 21–56 (tekst S.A. White'a). Akadia – współcześnie prowincja Nowa Szkocja.

Syberię z ziem zaboru kształtowała się na poziomie 15 tys.¹⁰. Najtragiczniejsze dotknęły jednak inne narodowości. W połowie XIX wieku, na skutek mordów na masową skalę, jak też deportacji w głąb Imperium Rosyjskiego i do Turcji niemal doszczętnie zniszczeni zostali zamieszkujący północno-zachodnią część Kaukazu Czerkiesi. Operację tę część literatury określa jako ludobójstwo¹¹. Mniej krwawy charakter miała przeprowadzona w latach 50. i 60. XIX wieku operacja ekspulsowania setek tys. Czeczenów do Turcji¹²; równie zbrodniczy – dokonana w 1916 r. pacyfikacja Turkiestanu przez gen. Aleksieja Kuropatkina¹³.

Do narzędzia deportacji władze carskie sięgnęły na szerszą skalę w latach pierwszej wojny światowej. Podstawę prawną tych działań stworzył dekret mobilizacyjny, który określił jako jeńców wojennych wszystkich poddanych państw centralnych z terytoriów kontrolowanych przez Rosję, nakazując deportowanie ich do obwodu jakuckiego w generał-gubernatorstwie irkuckim¹⁴. Z czasem przymusem deportacyjnym objęto także Polaków poddanych carskich oraz ludność żydowską z pasa przyfrontowego, uznając ich za element niepewny (*neblagonadezhnye*) [неблагонадежные], a także niemieckich kolonistów z południowej Rosji, osadzonych tam jeszcze w czasach Katarzyny II. Łącznie, według danych rosyjskiego Sztabu Generalnego, w 1914 r. deportowano około 68 tys. osób, w 1915 r. – około 134 tys., w 1916 r. – około 41 tys., a w 1917 r. – ponad 11 tys.

Po przewrocie listopadowym 1917 r. tak skuteczne w okresie caratu deportacje stały się jednym z podstawowych narzędzi polityki władz sowieckich, tak jej aspektu narodowościowego, jak i klasowego.

Kierunek tych deportacji, jak też organizacji obozów pracy (od 1930 r. systemu GUŁAG¹⁵) korygowano w zależności od potrzeb go-

¹⁰ Polaków wywożono także, aczkolwiek w znacznie mniejszej liczbie, do północnego Kazachstanu. Zasiadano nimi ziemie ogolcone z miejscowej ludności w wyniku krwawych represji po powstaniu narodowowyzwoleńczym 1824 r. Prof. Ziyabek Kabuldinov w bezpośredniej rozmowie (6.06.2024).

¹¹ W. Richmond, *The Circassian Genocide*, Rutgers University, New Brunswick 2013, s. 54–75.

¹² W jej wyniku ich populacja w Imperium Rosyjskim spadła z 1,5 mln (dane dla 1847 r.) do 116 tys. (1867 r.) – *Динамика роста численности чеченцев в XIX–XX вв.*, <https://www.checheninfo.ru/3849-dinamika-rosta-chislennosti-chechencev.html> [dostęp: 27.09.2024].

¹³ J.D. Smele, *The 'Russian' Civil Wars 1916–1926. Ten Years That Shook the World*, Hurst & Company, London 2015, s. 18–21.

¹⁴ *Указ о мобилизации 1914*, Электронная библиотека исторических документов, <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/search?query=Указ+о+мобилизации+1914+r.&commit> [dostęp: 20.06.2024].

¹⁵ *Glavnoe upravlenie lagerej* [Главное управление лагерей] – Zarząd Główny Poprawczych Obozów i Kolonii Pracy podległy policji politycznej (Zjednoczony Państwowy Zarząd Polityczny, OGPU).

spodarczych państwa, czy problemów z siłą roboczą na odległych terytoriach. Głównymi rejonami osadzania deportowanych były Syberia i Daleki Wschód, Północ Rosji, Kazachstan, uprzemysłowione rejony Uralu i Azja Środkowa. Deportowani w większości mieli status przesiedleńców specjalnych (*spetspereselentsy*) [спецпереселенцы], co łączyło się z utratą szeregu praw, m.in. z przypisaniem do miejsca osiedlenia i koniecznością regularnego meldowania się w miejscowych komendanturach. Część deportowanych w tzw. akcjach narodowościowych, np. Koreańczycy czy Grecy, miała status osiedlonych administracyjnie, co oznaczało reżim mniej dolegliwy, faktycznie ograniczony do zakazu opuszczania miejsca osiedlenia (*mesto poseleniia*) [место поселения].

Pierwsze masowe akcje deportacyjne Rosji sowieckiej to wysiedlenie w latach 1918–1925 z południowych rejonów około 1,5 miliona Kozaków, których skierowano głównie do zamkniętych obozów pracy przy kopalniach Basenu Donieckiego¹⁶, oraz Rosjan i Ukraińców z Siedmiorzeczem (rejon Kazachstanu, przy granicy z Chinami). Operacje te dały początek systemowi tzw. karno-wychowawczych obozów pracy, który z czasem rozrósł się na kolosalną skalę¹⁷.

Mało obecna w literaturze tragedia deportacyjna dotknęła Kazachstan. Realizowana przez władze bolszewickie od 1925 r. polityka przypisania kazachskich nomadów do ziemi doprowadziła do buntów ludności, jej niemal całkowitego wychodźstwa do Afganistanu, Chin, Iranu, Mongolii, Turcji, a nawet Rosji. Szacuje się, że około dwie trzecie Kazachów opuściło ziemię rodzinne, bądź zmarło w wyniku fali głodu i sowieckich ekspedycji karnych¹⁸. Te dramatyczne wydarzenia przeszły do historii pod nazwą „ludobójstwa gołoszczokinowskiego”¹⁹.

Kolejne masowe akcje deportacyjne to wysiedlenie na przełomie lat 20. i 30. kilkuset tys. Rosjan z Północnego Kaukazu²⁰ oraz

¹⁶ Рог. С.А. КИСЛИЦИН, *Государство и расказачивание (1917–1945)*, Изд. РГУ, Ростов н/Дону 1996; *Трагедия казачества*, т. I, Москва 1996, s. 80.

¹⁷ Uruchomiony na podstawie dekretu Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego (WCIK) RSFR z 1918 r. w 1923 r. objął około 50 tys. łagierników, w 1930 – 170 tys., w 1938 r. – 2 miliony, a w 1950 – 2,6 miliona.

¹⁸ Według ustaleń prof. Manasza Kozybajewa, w wyniku represji i wywołanej względnie wprowadzaną kolektywizacją fali głodu życie straciło ca. 1,75 miliona ludności – *Национальные отношения в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны*, „Вестник Академии Наук Казахской ССР” 1990, nr 1, s. 10.

¹⁹ P. Grochmalski, *Kazachstan. Studium politologiczne*, Toruń 2006, s. 86–87. Filip Gołoszczokin – od października 1925 do lutego 1933 r. sekretarz Kazachskiego Krajowego Komitetu WKP(b), odpowiedzialny za realizację w Kazachstanie polityki tzw. Małego października (*Malyi oktiabr*) [Малый октябрь].

²⁰ Dane dla 1930 r. – 172 tys.; dla 1931 r. – 120 tys. Za: Н.Ф. Бугай, А.М. Гонов, *Кавказ: Народы в ешельонах (20-60-е годы)*, Изд. Инсан, Москва 1998, s. 109.

przewodzona w latach 1929–1933 tzw. czystka kułacka²¹. W ramach walki z kułakami tylko w latach 1930–1932 deportowano ponad 1,8 miliona chłopów-kułaków oraz tych, którzy uchylali się od realizowanej od 1928 r. kolektywizacji²². Kierowano ich głównie na Ural, Północ Rosji oraz do wschodnich rejonów europejskiej części RSFR, tam gdzie brakowało niewykwalfikowanej siły roboczej na tzw. wielkich budowach socjalistycznych (*stroiki sotsializma*) [стройки социализма]²³. Według oficjalnych danych liczba deportowanych do pracy (zesłańców specjalnych, *trudoselentsi* [трудоселенци]), w zdecydowanej większości chłopów, kształtowała się w latach 1936–1939 na poziomie 1 miliona²⁴.

Antykułacka retoryka kontynuowana była do połowy lat 30. Gdy w sierpniu 1935 r. zbrodnictwo likwidowano polski rejon narodowościowy, tzw. Marchlewszczyznę²⁵, jej rozgromieniu towarzyszyła akcja propagandowa, wskazująca na potrzebę walki z kułakami, a także ele-

²¹ *Документы о подготовке операции по репрессированию „бывших кулаков и уголовников”*, Электронная библиотека исторических документов, <https://docs.historyrus-sia.org/ru/nodes/63442-dokumenty-o-podgotovke-operatsii-po-repressirovaniyu-byvshih-kulakov-i-ugolovnikov> [dostęp: 27.09.2024].

²² S. Ciesielski, *Masowe deportacje w ZSRR – charakterystyka wybranych aspektów zjawiska*, „Dzieje Najnowsze” 2001, nr 3, s. 30; В.Н. Земсков, *Спецпоселенцы в СССР 1930–1960*, Изд. Наука, Москва 2003, s. 17–18 [tabela]; *Депортационные кампании и депортационные операции в СССР (1918–1952)*, „Население и общество”, 10–31 декабря 2007, nr 313–314, <https://www.demoscope.ru/weekly/2007/0313/analit04.php> [dostęp: 4.07.2025]. [Tabela]. W 1933 r. deportowano prawdopodobnie kolejnych 327 tys. „kułaków”. Liczba osób przebywających na zesłaniu była bardzo zmienna, gdyż oprócz ruchu naturalnego ludności rzutowała na nią duża liczba osób uciekających oraz złapanych po ucieczce i przywiezionych z powrotem na miejsce zesłania. I tak w 1932 r. umarło 90 tys., a w 1933 – 151 tys. zesłanych, zaś uciekło w 1932 r. – 207 tys. (w tymże roku dostarczono z powrotem 38 tys. uciekinierów) i w 1933 – 216 tys. (w tymże roku dostarczono z powrotem 54 tys. uciekinierów). Podane dane nt. zgonów nie uwzględniają zmarłych w transporcie do *specposiołków*, a śmiertelność była w czasie transportu znaczna. Zesłańców chłopskich osiedlano głównie na Uralu (484 tys.), na zachodniej (266 tys.) i wschodniej Syberii (92 tys.), w północnym Kazachstanie (139 tys.) i na dalekiej północy europejskiej części ZSRR (121 tys.) (dane na 1 I 1932 r., gdy ogółem zesłanych było 1,3 mln osób – za: В.Н. Земсков, „Кулацкая ссылка” в 30-е годы, „Социологические исследования” 1991, nr 10, s. 3–21).

²³ Obszernie: idem, *Спецпоселенцы в СССР*, s. 16–75; В. Бердинских, *Спецпоселенцы. Политическая ссылка народов Советской России*, Новое Литературное Обозрение, Москва 2005, s. 187–306.

²⁴ В.Н. Земсков, *Спецпоселенцы в СССР*, s. 19. Zob. też: Т.И. Славко, *Кулацкая ссылка на Урале. 1930–1936*, Мосгорархив, Москва 1995, s. 7.

²⁵ „Oddział NKWD otoczył naszą wieś w nocy i od wczesnego ranka rozpoczęła się intensywna praca selekcyjna. Całą ludność podzielono na trzy grupy: pierwsza – mężczyźni (których na podstawie doraźnych sądów «trójki» w większości natychmiast rozstrzelano w pobliskim lasku), druga – kobiety z małymi dziećmi (kierowano ich na wysiedlenie do obwodu kokczetowskiego w Kazachstanie) i trzecia – dzieci powyżej 10 lat (kierowano je do tzw. *dietdomów*—sierocińców) – w celu wychowania na oddanych władzy radzieckiej patriotów ZSRR i całkowitego izolowania od jakichkolwiek związków z polskością” – relacja J. Sinickiego w: M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, PWN, Warszawa-Wrocław 1991, s. 372.

mentami nieprawomyślnymi (*neblagonadezhnye*) [неблагонадежные] bądź tajnymi organizacjami antysowieckimi²⁶.

Deportacja ludności polskiej Marchlewszczyzny dała początek prowadzonej w drugiej połowie lat 30. na szeroką skalę akcji przemieszczeń ludności, uzasadnianej oficjalnie jako potrzeba „oczyszczenia pogranicza z elementów nieprawomyślnych”, rozwiązania problemu demograficzno-politycznego (*ne te – kto nado, zhivut ne tam – gde nado*) [не те – кто надо, живут не там – где надо]²⁷. Tak w niej, jak i w okresie „kampanii narodowościowych”, a w ich ramach „operacji polskiej” (od sierpnia 1937 r.), kryterium narodowe zaczęto stosować na olbrzymią skalę²⁸. Przy tym stosować wbrew elementarnej logice systemu, zgodnie z ideologią bowiem należało różnicować ludzi wyłącznie według kryteriów klasowych, a nie narodowych (narodowościowych). Nie dysponujemy pełną dokumentacją tych wywózek, ale w latach 1936–1937 z samej Ukrainy deportowano około 64 tysięcy Polaków i Niemców, a w 1937 r. z rosyjskiego dalekiego Wschodu ca 172 tys. Koreańczyków, zaś do Kazachstanu około 2 tys. rodzin kurdyjskich²⁹.

W trybie przymusowych przesiedleń zaludniono m.in. Żydowski Obwód Autonomiczny Birobidżan, utworzony na przełomie lat 20. i 30., którego ludność w ciągu kilku lat w wyniku tej akcji wzrosła z kilkuset osób do 30 tys. Jak zakładano, jego utworzenie na Dalekim Wschodzie, nad granicą z Chinami miało zapobiec rozprzestrzenianiu się w Sowietach ruchu syjonistycznego³⁰.

²⁶ Np. operacja przeciwko tzw. Polskiej Organizacji Wojskowej (POW). Szerzej: Por.: H. Stroński, *Wielka prowokacja NKWD. Sprawa Polskiej Organizacji Wojskowej na Ukrainie w latach 1933–1938*, w: K. Jasiewicz (red.), *Europa NIEprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa-Londyn 1999, s. 867–876.

²⁷ Cyt. za: В. Бердинских, *Спецпоселенцы. Политическая ссылка народов*, s. 632.

²⁸ Jak stwierdza znawca tematu Paweł Polan, ofiarami „totalnych deportacji” padło w Sowietach jedenaście narodowości [Niemcy, Karaczajowie, Kałmucy, Ingusze, Czeczeńcy, Bałkarzy, Tatarzy Krymscy, Osetyjczycy, Koreańczycy, Finowie, Turcy Meschetyńscy], z których siedem pierwszych utraciło zarazem status autonomiczny. П.М. Полян, *He по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР, ОГИ. Мемориал*, Москва 2001, s. 46. Do tego wykazu dodać należy kolejne, deportowane w sposób mniej „totalny”, jak: Polacy, Białorusini, Azerowie, Kurdowie, Asyryjczycy, Chińczycy, Estończycy, Irańczycy, Litwini, Łotysze, Grecy, Bułgarzy, Ormianie, Abchazi, Turcy, Tadźycy, Hemszyni [Ormianie wyznający islam], Jakuci, Mołdawianie, Ukraińcy, Węgrzy, Włosi, Żydzi, a także wieloetniczni Kozacy.

²⁹ Por.: А.Н. Дугин, *Неизвестный ГУЛАГ: Документы и факты*, Изд. Наука, Москва 1999, s. 76; H. Stroński, *Marchlewszczyzna 1925–1935. Polski rejon narodowościowy na sowieckiej Ukrainie*, IPN, Warszawa 2023, s. 252 i nn. Szerzej: J.O. Pohl, *Ethnic Cleansing in the USSR 1937–1949*, Bloomsbury Publishing, Westport 1999, passim.

³⁰ W tej kwestii zob. A. Patek, *Birobidżan. Sowiecka ziemia obiecana? Żydowski Obwód Autonomiczny w ZSRR*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Jagiellonica”, Kraków 1997, s. 21–47.

Generalizując, rozmiar dokonanych w Sowietach w latach 30. przymusowych przemieszczeń ludności sięgał 3 milionów. Był to ewenement na skalę światową, choć o procedurze deportacji można też mówić w stosunku do szeregu innych państw, nawet do Polski. Niewątpliwie charakter zbliżony do deportacji miałyby bowiem dyskutowana w połowie lat 30. przez władze II Rzeczypospolitej i Francji koncepcja wywiezienia na Madagaskar tysięcy Żydów obywateli polskich³¹. Nie były to plany *stricte* deportacyjne, ponieważ zakładano dobrowolność przesiedleń i poparcie dla nich ze strony organizacji żydowskich. Kryteria masowej deportacji spełniała natomiast dokonana przez władze tureckie w okresie międzywojennym akcja wysiedlenia ludności kurdyjskiej z rejonu jej zamieszkiwania w głąb Anatolii³².

Do narzędzia masowych deportacji sięgnęły władze Stanów Zjednoczonych w okresie wielkiego kryzysu w latach 1929–1935. Deportowano wówczas co najmniej 82 tys. Meksykanów i obywateli amerykańskich pochodzenia meksykańskiego³³.

Deportacje na ogromną skalę przyniosła druga wojna światowa. Początek dała im niemiecka akcja usuwania Polaków z tzw. Kraju Warty w 1939 r., czy też przemieszczenia ludności w przejętych przez Sowiety od Rumunii latem 1940 r. Besarabii i Północnej Bukowiny – ekspulsowanie ponad 100 tys. Niemców, a w ich miejsce przymusowe osadzenie m.in. około 25 tys. obywateli polskich z ziem anektowanych. Na ziemiach okupowanych przez Trzecią Rzeszę, ale też w państwach pozostających z nią w sojuszu, tworzone zamknięte rejony [dzielnice miast] – getta, do których deportowano ludność żydowską. Było to wstępem do wdrożenia mechanizmu jej całkowitej zagłady, określane go w nazewnictwie hitlerowskim jako „ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej”. Dokonywano go na porażającą skalę w wyspecjalizowanych obozach śmierci, lokalizowanych głównie na polskich ziemiach okupowanych – w Auschwitz, Bełżcu, Chełmnie nad Nerem, Majdan-

³¹ Zdaniem szefa komisji wyznaczonej przez władze RP do zbadania tej kwestii mjr. Mieczysława Lepeckiego realnym byłoby przesiedlenie z Polski na Madagaskar nawet do 60 tys. osadników żydowskich. Por. M. Lepecki, *Madagaskar. Kraj, ludzie, kolonizacja*, Wyd. Rój, Warszawa 1938, s. 14–21 [prace polskiej Komisji Studiów na Madagaskarze], s. 295–298 [rozmowy polsko-francuskie].

³² Po kolejnych kurdyjskich zrywach narodowowyzwoleńczych, w latach 1925, 1930 i 1936. Zob.: L. Dzięgiel, *Węzeł kurdyjski: Kultura, dzieje, walka o przetrwanie*, Universitas, Kraków 1992, s. 258.

³³ D.G. Gutiérrez, *Walls and Mirrors: Mexican Americans, Mexican Immigrants, and the Politics of Ethnicity*, University of California Press, Berkeley 1995, s. 168. Rozpoczęta w 1954 r. podobna operacja doprowadziła do deportacji co najmniej 1.200 tys. Meksykanów – obszernie: G.J. Ramon, *Operation Wetback: The Mass Deportation of Mexican Undocumented Workers in 1954*, Greenwood Publishing Group, Westport 1980.

ku, Sobiborze i Treblince, gdzie trafiały transporty Żydów z okupowanych państw europejskich³⁴.

Natomiast ziemie przypadłe Sowietom jako łup w wyniku zrealizowania paktu Ribbentrop-Mołotow „oczyszczano” z tzw. niepewnych elementów, zsyłając do łagrów bądź deportując ich ludność³⁵. Działania te w szczególnym stopniu dotknęły ludność zagrabionej Polski wschodniej. Jej elity cywilne i wojskowe wymordowane zostały w ramach kolejnej „operacji polskiej”, znanej jako zbrodnia katyńska, która kosztowała życie bez mała 22 tys. jeńców wojennych i więźniów, nie licząc tysięcy wymordowanych poza ramami jej statystyki³⁶. Z terenów anektowanych od września 1939 r. do czerwca 1941 r. deportowano od 700 tys. do miliona obywateli polskich, w tym około 340 tys. w ramach czterech masowych akcji z lutego, kwietnia i czerwca 1940 r. oraz maja–czerwca 1941 r.

Czwarta z tych masowych deportacji realizowana była w ramach szerszej operacji zabezpieczania rubieży zachodnich, która objęła cały pas pogranicza, od Bałtyku po Morze Czarne. W jej ramach deportowano z Estonii ponad 10 tys. osób, z Łotwy ca 15 tys., z Litwy 17 tys., z Mołdawii czyli anektowanych Besarabii i Północnej Bukowiny około 23 tys. Przy niewielkiej liczebności społeczeństw tych republik stanowiło to znaczny procent ich ludności, porównywalny z procentem ludności deportowanej z anektowanych ziem Polski wschodniej. Z perspektywy Moskwy, problem „prawidłowego” oblicza etnicznego rejonów przygranicznych wydawał się rozwiązany.

Okres po wybuchu wojny z Niemcami to lata dokonywanych na wielką skalę przymusowych przemieszczeń ludności. Część z nich była motywowana względami gospodarczymi, społecznymi czy strategicznymi i mimo reżimu przymusowości nie miała charakteru penitencjarnego. Takim przemieszczeniom podlegały ewakuowane w głąb Związku Sowieckiego załogi zakładów pracy wraz z rodzinami, instytucje naukowe, szkoły zawodowe, uczelnie, teatry, domy dziecka itp. Szacuje się, iż do republik Azji Środkowej w latach 1941–1942 ewakuowano ponad milion osób, z tego najwięcej do Uzbekistanu – ca 790 tys. Zarazem tego typu przemieszczenia dotknęły też ludność

³⁴ Liczbę ofiar tych obozów szacuje się na ponad dwa miliony. Obszernie: *Encyklopedia Holocaustu*, <https://encyclopedia.ushmm.org/pl> [dostęp: 18.04.2024]; D. Libionka (red.), *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, Warszawa 2004.

³⁵ A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1997, s. 320–403.

³⁶ S. Ciesielski, W. Materski, A. Paczkowski, *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*, Ośrodek KARTA, Warszawa 2002, s. 7–12.

republik środkowoazjatyckich. Trudno oszacować ich skalę, jako że jedyne pewne dane dotyczą dokonanych w 1943 r. wywózek około 60 tys. Uzbeków do pracy w zakładach przemysłu produkującego na potrzeby frontu, zlokalizowanych w obwodach swierdłowskim, czelabińskim, nowosybirskim i moskiewskim.

Drugi okres wojny przyniósł kolejne masowe deportacje, których ofiarami padły całe narody federacji sowieckiej. Te zamieszkujące Krym i Północny Kaukaz zostały przez Stalina uznane za zdradzieckie (*narody vrediteli*) [*народы вредители*], za rzeczywistych, czy też potencjalnych popleczników Hitlera w wypadku opanowania przez Wehrmacht ich terytoriów. Od jesieni 1943 r. do maja 1945 r. wywieziono niemal całe społeczności Karaczajów i Kałmuków (ca 100 tys.), Czeczenów (ca 400 tys.), Inguszy (ca 100 tys.), Tatarów Krymskich (ca 200 tys.), a także pomniejsze – Bałkarów, Turków Meschetyńskich, Kurdów, zbiegłych z Turcji Ormian (tzw. dasznaków), Irańczyków, Włochów, Rumunów, Węgrów, Czechów czy Greków. Wielu zmarło w trakcie brutalnego „załadunku” i trwającej wiele dni podróży, głównie do Północnego Kazachstanu, ogromna liczba nie przeżyła w skrajnie trudnych warunkach osiedlenia. Według oficjalnych danych resortu bezpieczeństwa z 1953 r. śmiertelność w populacji deportowanych z Północnego Kaukazu wyniosła 24 proc., z Krymu – 20 proc., z Kałmucji – ponad 17 proc., a z Gruzji – 15 proc.; liczby porażające³⁷.

Wkrótce do deportowanych z Kaukazu dołączyli Ukraińcy „banderowcy”, na masową skalę wywożeni po przejściu frontu przez tzw. Ukrainę Zachodnią (ca 250 tys.). Ogółem deportowano z Ukrainy w okresie od zajęcia ziem Polski wschodniej do początku lat 50. ponad 550 tys. osób³⁸.

Niekiedy decyzje o deportacjach były wynikiem „zapotrzebowań” składanych przez określone resorty. I tak np. na pilne zapotrzebowanie Narkomlesa na przełomie lat 1944 i 1945 deportowano do Komi ASRR 30 tys. osób, tzw. przesiedleńców specjalnych (*spetspereselenty*) [*спецпереселенцы*].

Jak szacują historycy, w sumie masowe deportacje objęły w Sowietach w latach tzw. wielkiej wojny ojczyźnianej 1941–1945 ponad 3,3 miliona osób, z czego procentowo najwięcej (w stosunku do populacji) Czeczenów i Inguszy: od pół miliona do 730 tys.³⁹.

³⁷ Н.Ф. Бугай (red.), *40-50-е годы: Последствия депортации народов (свидетельствуют архивы НКВД-МВД СССР)*, „История СССР” 1992, nr 1, s. 92–118.

³⁸ Według ustaleń prof. Jurijsa Szapowała, w całym okresie sowieckim represje deportacyjne objęły do 6 milionów Ukraińców [w bezpośredniej rozmowie, 6 czerwca 2024 r.].

³⁹ A. Marshall, *Caucasus Under Soviet Rule*, Routledge, London 2010, s. 386.

Zakończenie wojny przyniosło kolejne przemieszczenia ludności na wielką skalę⁴⁰. Deportacje, ekspulsje i masowe ucieczki Niemców z tzw. jałtańskiej strefy dominacji Sowietów objęły około 13 milionów osób. Pośród deportowanych z ziem na wschód od Odry „Niemców” znalazło się też wielu Polaków, głównie w transportach z Górnego Śląska⁴¹. Traumy deportacyjnej doświadczyli polscy Ukraińcy, wywiezieni na ziemie zachodnie i północne w wyniku tzw. Akcji Wisła⁴². Szczególnie dramatyczny charakter miały deportacje z Czechosłowacji tzw. Niemców sudeckich. Tragedie im towarzyszące, szeroko nagłośnione, stały się asumptem do zakazania procedury deportacji w art. 9 *Powszechnej deklaracji praw człowieka*. Jej uchwalenie nie zapobiegło tragediom deportacyjnym na masową skalę w latach późniejszych⁴³, jednak jej aspekt moralny jest nie do przecenienia.

W ZSRR, już po zakończeniu wojny w Europie, w sierpniu–wrześniu 1945 r. w ramach akcji „oczyszczania” Mandżurii władze sowieckie deportowały kolejne narody – Chińczyków, Japończyków, emigrantów rosyjskich. W ramach tzw. operacji „Północ” w kwietniu 1951 r. wywieziono na Syberię około 10 tys. Świadków Jehowy. Z tzw. Zachodu deportowano przejmowanych z niemieckich obozów jeńców i robotników przymusowych obywateli sowieckich, a za cichą zgodą aliantów także przechwyconych emigrantów rosyjskich i żołnierzy formacji kolaboracyjnych.

Wyżej wspomniane deportacje z Besarabii i Płn. Bukowiny (od sierpnia 1940 r. Mołdawskiej SRR), przerwane po agresji Trzeciej Rzeszy, wznowiono w 1945 r. Jak szacuje znawca tematyki Waleriu Pasat, tylko w pierwszych trzech latach objęły one około 60 tys. osób, w tym ponad 10 tys. tzw. rodzin kułackich (ca 50 tys. osób). Liczba wywiezionych w następnym okresie, do połowy lat 50. nie jest znana, ale zapewne porównywalna⁴⁴.

⁴⁰ Por. T. Snyder, *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, tł. B. Pietrzyk, Świat Książki, Warszawa 2011, s. 341–366.

⁴¹ D. Węgrzyn, *Księga aresztowanych, internowanych i deportowanych z Górnego Śląska do ZSRR w 1945 roku*, t. 1–3, IPN, Katowice-Warszawa 2021, passim. Zob. też: M. Zwolski (red.), *Exodus. Deportacje i migracje (wątek wschodni). Stan i perspektywy badań*, IPN, Warszawa-Białystok 2008; W. Materski, T. Szarota (red.), *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, IPN, Warszawa 2009.

⁴² Obszernie: G. Motyka, *Akcja „Wisła” ’47. Komunistyczna czystka etniczna*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2023.

⁴³ W szczególności masowym mordom i przemieszczeniom ludności w wyniku: tzw. rewolucji kulturalnej w Chinach (1966–1969), dyktatury Czerwonych Khmerów w Kambodży (1975–1979), czy bestialstwa Tutsi wobec ludności Hutu w Rwandzie (1994 r.).

⁴⁴ Por. В. Пасат, *Суровая правда истории. Депортации с территории Молдавской ССР 40–50 гг.*, Изд. Моментум, Кишинев 1998, s. 369–375.

W 1949 r. z Armenii deportowano w odległe rejony federacji sowieckiej resztki Ormian, którzy w latach pierwszej wojny światowej uciekli na Zakaukazie przed represjami tureckimi. Zdaniem władz sowieckich potencjalnie mogli więc być – mimo upływu ponad trzech dziesięcioleci – zakamuflowanymi agentami obcego państwa⁴⁵.

Fala masowych deportacji przetoczyła się po wojnie przez anektowane do Sowietów republiki bałtyckie, już wcześniej brutalnie „czyszczone” w latach 1940–1941. Jak wynika z dokumentu wewnętrznego NKWD, tylko w tzw. drugim masowym wysiedleniu (*vysselenie*) [выселение] z republik bałtyckich w marcu 1949 r. w ramach Operacji „Przybój” (*priboj*) [прибой] deportowano na Syberię i do Azji Środkowej ponad 30 tys. rodzin, czyli ca 100 tysięcy osób⁴⁶. Niezależnie od tej trzydniowej operacji w latach 1948–1951 płynął nieprzerwanie strumień deportowanych z republik bałtyckich, Karelii, Mołdawii i zachodniej Ukrainy – głównie do Azji Środkowej i na Daleki Wschód. W maju 1948 r. w ramach Operacji „Wiosna” deportowano do Jakucji i Buriacji z Estonii 20 tys. osób, z Łotwy 42 tys. osób, a z Litwy około 40 tys. osób; kolejna wywózka z tych republik w maju 1953 r. objęła około 37 tys. osób z Litwy⁴⁷; dla Łotwy i Estonii brak danych.

W lutym 1951 r. na mocy uchwały Rady Ministrów ZSRR, jak też powtarzających jej treść uchwał władz republik związkowych Białoruskiej, Litewskiej i Ukraińskiej deportowano kolejną grupę Polaków – głównie tzw. kułaków i żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych, którzy po wojnie powrócili w strony ojczyste (do 13 tys. osób)⁴⁸.

Władze sowieckie w zasadzie przestały posługiwać się narzędziem deportacji w połowie lat 50. „W zasadzie”, bowiem przymusowe przemieszczenia ludności, choć na mniejszą skalę, można znaleźć również w następnych dziesięcioleciach – np. dokonaną w Tadżykistanie w 1970 r. deportację całej społeczności Jagnobczyków (tadżyckich Persów)⁴⁹.

Liczba osób deportowanych w ramach kolejnych akcji represyjnych przez władze sowieckie w całym okresie ich funkcjonowania

⁴⁵ Według prof. Hranush Kharatyan [w bezpośredniej rozmowie, 6 czerwca 2024 r.].

⁴⁶ Z Litwy 33,5 tys. osób, z Łotwy 41,5 tys., z Estonii 20,5 tys.

⁴⁷ W latach 1945–1953 r. tylko z Litwy deportowano na Syberię i do Kazachstanu około 132 tys. osób.

⁴⁸ *Powojenne deportacje Polaków w Związku Sowieckim w 1951 r.*, <https://muzeum1939.pl/wojennydzien-powojenne-deportacje-polakow-w-zwiazku-sowieckim-w-1951-r/aktualnosci/4669.html> [dostęp: 17.11.2023].

⁴⁹ Wszystkich tych, którym udało się nielegalnie powrócić na ojczyste ziemie objęła kolejna masowa deportacja w 1978 r. Szerzej: H. Бухари-заде, *Две депортации Ягноба*, <https://fergana.agency/articles/120686/> [dostęp: 7.04.2024].

prawdopodobnie jest porównywalna z liczbą osób, które dostały się w tryby GULagu. Tak więc skala tych represji była ogromna.

Do narzędzia deportacji wróciła Federacja Rosyjska po napaści w 2014 r. i 2022 r. na Ukrainę. W propagandzie określono je jako „filtrację ludności odzyskiwanych terenów”. Doradca prezydenta Putina, redaktor Timofiej Siergiejcew z RIA Nowosti zneglizował jednak ten kamuflaż określając je jako narzędzie służące do „ostatecznego rozwiązania kwestii ukraińskiej”. Świat skądś dobrze zna to określenie. Nic dziwnego, że w raporcie Amnesty International działania rosyjskie na Ukrainie określono jako „przestępstwa wojenne”, „przestępstwa przeciwko ludzkości”⁵⁰. Deportacja w głąb Rosji dotknęła nie tylko dzieci ukraińskie, o której to zbrodni pisano najczęściej, ale też generalnie ludność okupowanych ziem wschodnich Ukrainy. Zdaniem prof. Jurija Szapowała jej liczba może sięgać półtora miliona osób⁵¹.

Po rozpadzie ZSRR także w stosunku do innych terenów tzw. przestrzeni postsowieckiej można wskazać konflikty na tle etnicznym i religijnym rozwiązywane drogą deportacji; np. przymusowe przesiedlenia dużych grup ludności w państwach Azji Środkowej, wypędzenie Gruzinów z Abchazji i Południowej Osetii czy też Ormian z Górskiego Karabachu.

Piętno zesłańca specjalnego (*spetsposelenets*) [спецпоселенец], a tym samym obywatela drugiej kategorii, osoby nimi dotknięte i ich dzieci nosiły aż do rozpadu Związku Sowieckiego. Dopiero wówczas zlikwidowano odpowiednią rubrykę w ankietach personalnych.

Różne narody deportowane w różnym stopniu doczekały się zadośćuczynienia za represje deportacyjne – „w jednych wypadkach większego, w innych – żadnego”⁵². Ta dyferencjacja interpretowana jest jako następstwo zróżnicowanej presji w kierunku uruchomienia procedur rehabilitacyjnych ze strony poszczególnych narodów poszkodowanych, które „zamykając się w swoich problemach” nie wytworzyły porozumienia, by wspólnie domagać się przyjęcia przez państwo (sowieckie, a następnie rosyjskie i ukraińskie) odpowiednich procedur prawnych⁵³. Nawet jednak w wypadku tych najbardziej dynamicznych, jak Tatarzy Krymscy uzyskane zadośćuczynienie okazało się pozorne – powracający na Krym nie znaleźli już swoich siedzib,

⁵⁰ *The Real Russia*, <https://meduza.io>, 10 XI 2022 [dostęp: 12.05.2024].

⁵¹ W bezpośredniej rozmowie [6 czerwca 2024 r.].

⁵² Cyt. za: Н.Ф. Бугай, *Проблемы репрессий и реабилитации граждан: История и историография (XX в. – начало XXI в.)*, ЗАО „Гриф и К”, Москва 2012, s. 480.

⁵³ *Ibidem*.

nie odzyskali ziemi, a uzyskane przez nich odszkodowania finansowe uznać należy za mniej niż symboliczne. Po aneksji Krymu przez Rosję w 2014 r. około połowa z nich, szacowana na 9 tys. osób, przeniosła się na Ukrainę.

Deportacje zajmują ważne miejsce w polskiej pamięci historycznej, są niezmiennie obecne w polityce historycznej państwa polskiego. Podobnie istotne miejsce zajmowały w rosyjskiej polityce historycznej dekady Borysa Jelcyna, czego dowodem przyjęty w kwietniu 1991 r., dekret *O rehabilitacji narodów represjonowanych*⁵⁴. W tymże roku od-tajniono zasadniczy zrab dokumentacji dotyczącej deportacji narodów i ukazały się drukiem pierwsze wybory źródeł na ten temat⁵⁵.

Sytuacja zmieniła się radykalnie po 2000 r., wraz z objęciem prezydentury przez Władimira Putina. Pod wpływem prowadzonego przezeń kursu przywracania tzw. prawdziwego obrazu sowieckiej przeszłości, w szczególności roli Związku Sowieckiego jako pogromcy faszyzmu, zaczęto ograniczać wszelkie treści, które mogłyby rzucać na ten obraz cień. Usłudni naukowcy zaczęli dowodzić, że masowe deportacje „jako zjawisko społeczne” nie wynikały z natury systemu sowieckiego, jak to widzą „niektórzy badacze historii deportacji, głównie o nastawieniu liberalnym”, ale były obiektywną reakcją na zaistniałą sytuację. Ujawniły się bowiem liczne negatywne strony społeczeństwa sowieckiego, jak skłonności do zdrady, dezercja, bandytyzm, unikanie służby w Armii Czerwonej i udziału w obronie ojczyzny, kolaboracja z okupantem, dążenie do wydostania się z kołchozów itp. Suma tych czynników niejako wymusiła podjęcie przez władze decyzji o odwecie, w szczególności na tych terytoriach państwa, gdzie zjawiska te wystąpiły ze szczególną siłą, a więc: na Północnym Kaukazie, Krymie, Dalekim Wschodzie oraz niektórych terytoriach zachodu i północnego zachodu państwa. Odwet ten polegał na ich oczyszczeniu z elementów „nieprawomyślnych” (*neblagonadezhnye*) [неблагонадежные] przy pomocy masowych deportacji. Wszystkie te deportacje miały podobny przebieg i należy do nich podchodzić bez emocji narodowościowych, widzieć wyłącznie ich charakter narzędzia zastosowanego w sytuacji

⁵⁴ Jednak po siedmiu latach, w rocznicę jego przyjęcia, władze zmuszone zostały skonstatować, że „pod różnymi pretekstami, z winy władz federalnych i regionalnych prawo to nie działa” – Н.Ф. Бугай, А.М. Гонов, *Кавказ: Народы в ешелонах*, s. 41.

⁵⁵ Zob. np.: *Документы из архивов. Депортация. Берия докладывает Сталину*, „Коммунист” 1991, nr 3, <https://relga.ru/articles/3854/> [dostęp: 18.04.2024]; „Погружены в ешелоны и отправлены к местам поселения. А. Берия – И. Сталину”, *История СССР* 1991, nr 1, s. 143–160; 40–50-е годы: *Депортация народов в восточные районы Российской Федерации. (Историография, документы, комментарии)*, „Вестник Челябинского университета”, серия 1: „История”, nr 2, Челябинск 1991, s. 117–131.

ekstraordynaryjnej⁵⁶. Tych poddanych deportacjom „nieprawomyślnych” znawca tematu, a zarazem wysoki urzędnik administracji Nikołaj Bugaj⁵⁷ naliczył trzy miliony.

Po tej fazie tłumaczenia społeczeństwu zasadności masowych deportacji przyszła kolejna, zacierania w społecznej świadomości historycznej samego pojęcia. Pod koniec pierwszej, a szczególnie w czasie drugiej kadencji prezydenckiej Putina historycy rosyjscy coraz powszechniej zaczęli krytykować używanie w stosunku do opisu tych represji takich terminów, jak „deportacje”, „przymusowe deportacje”, czy „deportacje na kanwie narodowościowej”. Zaczęto dowodzić, że właściwymi określeniami byłyby „przesiedlenia”, bądź „przesiedlenia przymusowe”.

Kwestie deportacji i rehabilitacji represjonowanych obywateli Związku Sowieckiego – podstawy prawne deportacji i rehabilitacji, ich odzwierciedlenie w literaturze historycznej; stan badań w Rosji nad zagadnieniem deportacji i rehabilitacji represjonowanych społeczności, w tym kwestii odtworzenia ich narodowych autonomii – wciąż wymagają badań. Brakuje studiów o masowych deportacjach jako genezie ostrych problemów społecznych współczesnej Rosji. Wyjaśniających kolosalne straty poniesione w ich następstwie nie tylko w aspekcie demograficznym, ale też przez gospodarkę czy kulturę.

To wciąż skaza na wizerunku państwa, będącego w każdym aspekcie kontynuacją federacji sowieckiej. Wymazać ją można jedynie poprzez pełny dostęp do postsowieckiej spuścizny archiwalnej. Spojrzenie na to zagadnienie nie tylko przez historyków, ale też prawników, socjologów, antropologów czy etnografów. Także politologów, bowiem nie sposób np. zanalizować tzw. wojny czeczeńskie lat 1994–1996 i 1999–2009 bez uwzględnienia kontekstu deportacji, w szczególności tzw. operacji „Soczewica” (*Chechevitsa*) [Чечевница] z lutego–marca 1944 r., jej tragicznych następstw. Dla takich badań zapewne długo jeszcze nie będzie w Rosji klimatu politycznego, dostępności archiwów. W konsekwencji współczesne społeczeństwo rosyjskie ma znikomą wiedzę o masowych represjach, które dotknęły narody i narodowości Związku Sowieckiego. Zarazem generalnie wie niewiele o społecznościach etnicznych, ich

⁵⁶ Typowym przykładem takiego podejścia jest monografia: Н.Ф. Бугай, *Проблемы репрессий и реабилитации граждан*.

⁵⁷ Bugaj w latach 1993–2001 kierował kolejno Departamentem do Spraw Narodów Deportowanych i Represjonowanych, Departamentem Północnego Kaukazu i Departamentem Mniejszości Narodowych Ministerstwa do Spraw Federacji, współtworzył politykę rządu wobec mniejszości narodowych, zaś od stycznia 2005 r. pracował w Departamencie Stosunków Narodowościowych Ministerstwa Rozwoju Regionalnego Federacji Rosyjskiej.

potencjale duchowym (kulturowym), wkładzie w gospodarkę sowiecką, a następnie rosyjską. Nadrobienia tych zaniedbań trudno oczekiwać po obecnej ekipie rządzącej Federacją Rosyjską.

Problem masowych deportacji to nie tylko przeszłość, ale też teraźniejszość. W warunkach ekspansji migracyjnej Azjatów i Afrykanów na Europę, czy Latynosów na Stany Zjednoczone niezmiennie stanowi ważny temat współczesnych stosunków międzynarodowych.

BIBLIOGRAFIA

- Abschiebungen*, <https://www.juraforum.de/lexikon/abschiebung> [dostęp: 18.04.2024].
- Ciesielski S., *Masowe deportacje w ZSRR – charakterystyka wybranych aspektów zjawiska*, „Dzieje Najnowsze” 2001, nr 3, s. 29-56.
- Ciesielski S., W. Materski, A. Paczkowski, *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*, Ośrodek KARTA, Warszawa 2002.
- Dzięgiel L., *Węzeł kurdyjski: Kultura, dzieje, walka o przetrwanie*, Universitas, Kraków 1992.
- Encyklopedia Holocaustu*, <https://encyclopedia.ushmm.org/pl> [dostęp: 13.03.2024].
- Expulsion – Nom commun*, <https://www.lalanguefrancaise.com/dictionnaire/definition/expulsion> [dostęp: 18.04.2024].
- Głowacki A., *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1997.
- Grochmalski P., *Kazachstan. Studium politologiczne*, Toruń 2006.
- Gutiérrez D.G., *Walls and Mirrors: Mexican Americans, Mexican Immigrants, and the Politics of Ethnicity*, University of California Press, Berkeley 1995.
- Henckaerts J.-M., *Mass Expulsion in Modern International Law and Practice*, Martinus Nijhoff Publishers, Hague-Boston-London 1995.
- Iwanow M., *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, PWN, Warszawa-Wrocław 1991.
- Le Blanc R.G. (red.), *Du Grand Dérangement à la Déportation: Nouvelles perspectives historiques*, Chaire d’Études Acadiennes, Moncton 2005.
- Lepecki M., *Madagaskar. Kraj, ludzie, kolonizacja*, Wyd. Rój, Warszawa 1938.
- Libionka D. (red.), *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, Warszawa 2004.
- Marshall A., *Caucasus Under Soviet Rule*, Routledge, London 2010.
- Materski W., T. Szarota (red.), *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, IPN, Warszawa 2009.

- Motyka G., *Akcja „Wisła” ’47. Komunistyczna czystka etniczna*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2023.
- Patek A., *Birobidżan. Sowiecka ziemia obiecana? Żydowski Obwód Autonomiczny w ZSRR*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Jagiellonica”, Kraków 1997.
- Pohl J.O., *Ethnic Cleansing in the USSR 1937–1949*, Bloomsbury Publishing, Westport 1999.
- Powojenne deportacje Polaków w Związku Sowieckim w 1951 r., <https://muzeum1939.pl/wojennydzien-powojenne-deportacje-polakow-w-zwiazku-sowieckim-w-1951-r/aktualnosci/4669.html> [dostęp: 17.11.2023].
- Ramon G.J., *Operation Wetback: The Mass Deportation of Mexican Undocumented Workers in 1954*, Greenwood Publishing Group, Westport 1980.
- Report of the Commission to the General Assembly on the Work of its forty-eight session*, „Yearbook of the International Law Commission”, United Nations Publications, New York 2000, https://legal.un.org/ilc/documentation/english/reports/a_51_10.pdf.
- Richmond W., *The Circassian Genocide*, Rutgers University, New Brunswick 2013.
- Smele J.D., *The ‘Russian’ Civil Wars 1916–1926. Ten Years That Shook the World*, Hurst & Company, London 2015.
- Snyder T., *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, tł. B. Pietrzyk, Świat Książki, Warszawa 2011.
- Stroński H., *Marchlewszczyzna 1925–1935. Polski rejon narodowościowy na sowieckiej Ukrainie*, IPN, Warszawa 2023.
- Stroński H., *Wielka prowokacja NKWD. Sprawa Polskiej Organizacji Wojskowej na Ukrainie w latach 1933–1938*, w: K. Jasiewicz (red.), *Europa NIEprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa-Londyn 1999, s. 867–876.
- The Real Russia*, <https://meduza.io>, 10 XI 2022 [dostęp: 12.05.2024].
- Węgrzyn D., *Księga aresztowanych, internowanych i deportowanych z Górnego Śląska do ZSRR w 1945 roku*, t. 1–3, IPN, Katowice-Warszawa 2021.
- Zwolski M. (red.), *Exodus. Deportacje i migracje (wątek wschodni). Stan i perspektywy badań*, IPN, Warszawa-Białystok 2008.
- 40-50-е годы: Депортация народов в восточные районы Российской Федерации. (Историография, документы, комментарии), „Вестник Челябинского университета”, серия 1: „История”, nr 2, Челябинск 1991, s. 117–131.
- Бердинских В., *Спецпоселенцы. Политическая ссылка народов Советской России*, Новое Литературное Обозрение, Москва 2005.

- Бугай Н.Ф. (red.), *40-50-е годы: Последствия депортации народов (свидетельствуют архивы НКВД-МВД СССР)*, „История СССР” 1992, nr 1, s. 92–118.
- Бугай Н.Ф., *Защита состоялась, проблемы остаются*, „Приволжский научный вестник” 2014, nr 7, s. 119–144.
- Бугай Н.Ф., *Проблемы репрессий и реабилитации граждан: История и историография (XX в. – начало XXI в.)*, ЗАО „Гриф и К”, Москва 2012.
- Бугай Н.Ф., А.М. Гонов, *Кавказ: Народы в ешелюнах (20-60-е годы)*, Изд. Инсан, Москва 1998.
- Бухари-заде Н., *Две депортации Ягноба*, <https://fergana.agency/articles/120686/> [dostęp: 7.04.2024].
- Депортационные кампании и депортационные операции в СССР (1918–1952)*, „Население и общество”, 10–31 декабря 2007, nr 313–314, <https://www.demoscope.ru/weekly/2007/0313/analit04.php> [dostęp: 4.07.2025].
- Динамика роста численности чеченцев в XIX–XX вв.*, <https://www.cheninfo.ru/3849-dinamika-rosta-chislennosti-chechencev.html> [dostęp: 27.09.2024].
- Документы из архивов. Депортация. Берия докладывает Сталину*, „Коммунист” 1991, nr 3, <https://relga.ru/articles/3854/> [dostęp: 18.04.2024].
- Документы о подготовке операции по репрессированию „бывших кулаков и уголовников”*, Электронная библиотека исторических документов, <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/63442-dokumenty-o-podgotovke-operatsii-po-repressirovaniyu-byvshih-kulakov-i-ugolovnikov> [dostęp: 27.09.2024].
- Дугин А.Н., *Неизвестный ГУЛАГ: Документы и факты*, Изд. Наука, Москва 1999.
- Земсков В.Н., *„Кулацкая ссылка” в 30-е годы*, „Социологические исследования” 1991, nr 10, s. 3–21.
- Земсков В.Н., *Спецпоселенцы в СССР 1930–1960*, Изд. Наука, Москва 2003.
- Кислицин С.А., *Государство и расказачивание (1917–1945)*, Изд. РГУ, Ростов н/Дону 1996.
- Козыбаев М., *Национальные отношения в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны*, „Вестник Академии Наук Казахской ССР” 1990, nr 1, s. 8–19.
- Пасат В., *Суровая правда истории. Депортации с территории Молдавской ССР 40–50 гг.*, Изд. Моментул, Кишинев 1998.
- „Погружены в ешелюны и отправлены к местам поселения. А. Берия – И. Сталину*, „История СССР” 1991, nr 1, s. 143–160.

Полян П.М., *Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР*, ОГИ. Мемориал, Москва 2001.

Славко Т.И., *Кулацкая ссылка на Урале. 1930–1936*, Мосгорархив, Москва 1995.

Трагедия казачества, т. I, Москва 1996.

Указ о мобилизации 1914, Электронная библиотека исторических документов, <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/search?query=Указ+о+мобилизации+1914+г.&commit> [dostęp: 20.06.2024].